

10. Ухвала Вищого адміністративного суду України у справі К/9991/46064/11 від 26 червня 2012 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 24961870 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24961870>

11. Ухвала Вищого адміністративного суду України у справі К/9991/27684/12 від 5 лютого 2013 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 29086780 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29086780>

12. Постанова Харківського окружного адміністративного суду у справі № 2а-13330/12/2070 від 16 січня 2013 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 29164347 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29164347>

13. Постанова Вищого адміністративного суду України у справі № 2-23/715-2006А від 6 травня 2010 року // Реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 9460300 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9460300>

УДК 340.132.6

Заболотна Н. Я., здобувач кафедри загальної теорії держави і права ННІ права, психології та економіки ЛьвДУВС

Засоби тлумачення нормативно-правового договору: загальна характеристика

Стаття присвячена особливостям інструментальної частини техніки тлумачення нормативно-правових договорів. Обґрунтовується, що засоби тлумачення нормативно-правових актів і нормативно-правових договорів частково перетинаються (що зумовлено деякими рисами, спільними для зазначених джерел права). Водночас низка засобів тлумачення використовуються при тлумаченні лише одного з цих джерел права. Йдеться, насамперед, про ті засоби, що віддзеркалюють особливості фіксації закладеної у відповідні тексти волі законодавця та сторін договору.

Ключові слова: нормативно-правовий договір, юридична техніка, засоби тлумачення.

Стаття посвящена особенностям инструментальной составляющей техники толкования нормативно-правовых договоров. Обосновывается, что средства толкования нормативно-правовых актов и нормативно-правовых договоров частично пересекаются (что обусловлено некоторыми чертами, общими для указанных источников права). При этом ряд средств толкования используется при толковании только одного из этих источников права. Речь идет, прежде всего, о тех средствах, которые отражают особенности фиксации заложенной в соответствующие тексты воли законодателя и сторон договора.

Ключевые слова: нормативно-правовой договор, юридическая техника, средства толкования.

The article is devoted to the particularities of the instrumental part of the technics of normative treaties interpretation. It is argued that the means for interpretation of normative acts and normative treaties partly overlap (that is reasoned by shared features of the abovementioned sourced of law). Therefore some means used for interpretation of normative acts are not used to interpret normative treaties and vice versa. Its beforehand those that reflect particularities of fixing the will of a lawgiver or contracting parties embodied in the text.

Key words: normative legal treaty, legal technics, means of interpretation.

Актуальність. Тлумачення юридичних норм є однією з найважливіших проблем загальнотеоретичної юриспруденції. Мистецтво тлумачення цінувалося здавна у питаннях не тільки права, але й теології, літератури та мистецтва.

Інтерпретація у праві була предметом уваги численних дослідників, з-поміж яких особливо вирізняються С. Алексєєв, Є. Васьковський, М. Гредескул, В. Лазарєв, П. Недбайло, А. Піголкін, П. Рабінович, О. Черданцев, Г. Шершеневич та деякі інші.

Однак, як свідчить аналіз їхніх праць, в якості загального прикладу цими вченими береться тлумачення норм *закону*, причому майже не зачіпається питання про особливості тлумачення інших джерел права, зокрема, нормативно-правових договорів. І хоча, на перший погляд, може здатися, що таких особливостей не існує, проведений нами аналіз останніх досліджень дає підстави вважати, що відмінності такого ґатунку можна простежити на різних рівнях інтерпретаційної техніки.

Мета пропонованої статті полягає у характеристиці інструментального рівня техніки тлумачення нормативно-правових договорів, представленого відповідними засобами тлумачення, а також виявленні відмінностей цих засобів від засобів тлумачення нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу. Засобами тлумачення є матеріальні об'єкти – носії герменевтично значимої інформації, – за допомогою яких інтерпретатор встановлює зміст юридичної норми.

Як видається, у складі структури інтерпретаційної техніки виділення засобів має принципове значення. Тому навряд чи можна погодитися з Т. Кашаніною у тому, що «за своєю питомою вагою технологія тлумачення явно переважає [техніку, засоби тлумачення]. У роботі з тлумачення нормативних актів як ніде значними є не матеріальні, а саме інтелектуальні затрати (знання, уміння, майстерність, досвід)» [1, 378].

Насправді, вчення про засоби тлумачення є аж ніяк не менш важливим, ніж вчення про способи їх застосування. З чого би, цікаво, міг випливати протилежний висновок? Жодним чином ситуацію не змінює те положення, що при тлумаченні найбільш відчутними є інтелектуальні затрати [1, 378]. Без адекватних засобів та за відсутності уявлень про їх природу інтерпретаційний процес був би цілковито паралізований. Твердження Т. Кашаніної про примат інтерпретаційної технології над технікою, відтак, видається нам необґрунтованим.

Характеризуючи засоби тлумачення, російські дослідники О. Смирнов та А. Манукян розмежують граматичне, логічне, систематичне тлумачення, з одного боку, та історичне й доктринальне, з іншого. «Перші три види, – пишуть вони, – не виходять за рамки чинного законодавства і користуються лише тим, що у «чистому вигляді» є у текстах, котрі становлять, таким чином, *внутрішні джерела тлумачення*. Доктринальний, історичний, соціологічний, спеціальні-юридичний види тлумачення ... засновуються на сторонніх, таких, що знаходяться поза чинним законодавством (зовнішніх джерелах тлумачення), а їхній результат, як правило, тільки вірогідний» [2, 25].

Означена позиція потребує коментаря з нашого боку. Не зовсім зрозуміло, чому автори відкидають давно усталену й апробовану термінологічну традицію та називають добре відомі способи тлумачення «засобами». Змістовно таке нововведення навряд чи може принести користь, а, радше, навпаки, ускладнює і без того вельми запутану проблему. Слід зважити на той факт, що перераховані «засоби» вказують, як треба тлумачити, що не властиво для засобів. До того ж, аналіз пропонованого дослідження свідчить, що О. Смирнов і А. Манукян взагалі не розглядають конкретних матеріальних об'єктів, котрі використовуються у тлумаченні, тобто засобів у власному розумінні. Викликає ще більш сумнівний розгляд історичного тлумачення поряд з доктринальним,

адже ці явища, вочевидь, не настільки споріднені (історичне тлумачення покликане аналізувати, здебільшого, обставини, в яких видавалися чи в яких тлумачаться відповідні норми, і є способом їх тлумачення, а доктринальне виокремлюється за суб'єктом здійснення, тобто воно може бути і мовним, і логічним, і системним, і навіть історичним).

Засоби тлумачення можна класифікувати за різними критеріями. Так, за джерелом, до якого вони застосовуються, можна виділити засоби тлумачення нормативно-правових актів, нормативно-правових договорів, судових прецедентів тощо. За рівнем загальності: загальні, тобто такі, що використовуються при тлумаченні будь-якого джерела права (як-от, тексти споріднених джерел, тлумачні словники тощо), й особливі, які використовуються щодо окремих видів джерел (наприклад, матеріали парламентських слухань є засобами тлумачення законів і постанов Верховної Ради України, а протоколи засідання погоджувальної комісії — засобами тлумачення колективного договору на підприємстві).

Однак найбільш продуктивною нам видається класифікація засобів тлумачення за їхньою цінністю чи рівнем потреби (затребуваності) в інтерпретаційному процесі. За цим критерієм виділяємо: необхідні основні засоби; необхідні додаткові засоби; факультативні засоби.

Необхідні основні засоби інтерпретаційної техніки є тими матеріальними об'єктами, без застосування яких інтерпретаційний процес є неможливим. У юридичній науці утвердився підхід, відповідно до якого текст джерела права розуміють не як засіб, а як предмет тлумачення. Однак текст джерела права не може виступати ані об'єктом, ані предметом тлумачення. Текст джерела права є основним і необхідним засобом тлумачення, з якого починається тлумачення і до якого інтерпретатору доводиться постійно повертатись, рухаючись так званим герменевтичним колом: «Ціле належить розуміти на підставі окремого, а окреме — на підставі цілого. Це герменевтичне правило бере початок в античній риториці; герменевтика Нового часу перенесла його зі сфери ораторського мистецтва у мистецтво розуміння. В обох випадках перед нами коло. Частини визначаються цілим і в свою чергу визначають ціле: завдяки цьому експліцитно зрозумілим стає те передбачення сенсу, яким розумілося ціле» [3].

Текст джерела права чи текстуальне оформлення норми права не є справжнім об'єктом герменевтичних зусиль, а, натомість, становить умістище предмета тлумачення, юридичної норми. Юридична норма об'єктивується назовні у формі нормативно-правових приписів. При цьому при тлумаченні враховуються і ті приписи, в яких безпосередньо міститься витлумачувала юридична норма, і ті, котрі містять споріднені з нею норми права.

Необхідними основними засобами тлумачення є також нормативно-правові приписи джерел права, котрі містять правила поведінки, що пов'язані з витлумачуваною нормою генетичними та/або функціональними зв'язками. Це можуть бути різні за природою джерела права: нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, судові прецеденти тощо. Належність юридичних норм до різних видів джерел права не обов'язково зумовлює їх смислову відокремленість. Так, норми правотлумачних прецедентів пов'язані з нормами інших джерел права, приписи яких тлумачаться, насамперед, генетичними й функціональними зв'язками. Те саме можна сказати і про приписи нормативно-правових актів, що конкретизують положення міжнародних договорів.

Як видається, без пропонувананих засобів тлумачення будь-якого джерела права було би неможливим. Річ у тому, що не існує таких соціальних норм, які би були

цілком ізольовані від інших норм відповідного виду, а отже, потреба у зверненні до аналізу інтралінгвістичного контексту існує завжди. Пересвідчитись у слушності пропонованого твердження можна й емпірично, проаналізувавши, наприклад, будь-яке рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ) щодо офіційного тлумачення Конституції чи Законів України (кожне з них містить посилання на зв'язки одних нормативно-правових приписів з іншими нормативно-правовими приписами).

У правових системах держав загального права до необхідних основних засобів також відносять попередню практику інтерпретації положень відповідних джерел права. Однак, у правовій системі України такі засоби можуть бути кваліфіковані як факультативні, про що мова піде далі.

До *необхідних додаткових засобів* тлумачення слід віднести ті, потреба в яких може виникнути у зв'язку з особливостями юридичної норми, що тлумачиться. Випадки використання необхідних додаткових засобів тлумачення трапляються досить часто. До них обов'язково вдаються у випадках, коли після використання необхідних основних засобів все ж залишаються сумніви у змісті юридичної норми, що тлумачиться.

До необхідних додаткових засобів тлумачення ми відносимо такі: а) проекти джерел права; б) пояснювальні записки (коментарі) до проектів джерел права; в) матеріали обговорення, зокрема стенограми та протоколи засідань органів, установ та організацій, які причетні до складання проекту відповідного джерела права; г) тексти нечинних (зокрема, скасованих) джерел права; д) тлумачні словники; е) протоколи розбіжностей між сторонами (за умови їх наявності) у випадку тлумачення джерела права, котре створювалося на підставі погоджувальних процедур; є) попередню практику тлумачення аналогічного за змістом положення чи тієї самої юридичної норми.

Техніка тлумачення юридичних норм з використанням проектів джерел права знайшла своє застосування у низці справ КСУ [4; 5]. Приклади використання таких спеціальних засобів тлумачення як матеріали обговорення теж часто-густо зустрічаються у практиці органу конституційної юрисдикції України. Так, в одному з його рішень зазначалось, що «частиною третьою статті 118 Конституції України передбачено, що склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Аналіз ... стенограми засідання Верховної Ради України про прийняття Конституції України (обговорення частини третьої статті 118) дає підстави зробити висновок, що за змістом термін “формують” охоплює такі дії голови місцевої державної адміністрації, як призначення складу місцевих державних адміністрацій» [6]. Схожа техніка тлумачення використовувалася у низці інших рішень КСУ [7-19].

Нерідко у конституційному судочинстві трапляється й використання таких засобів тлумачення як тексти скасованих джерел права, аналіз яких дозволяє виявити мету прийняття нових актів [10]. Час від часу КСУ звертається також і до аналізу змісту конкретних слів правового положення за посередництва тлумачних словників [11].

Факультативними слід вважати такі засоби тлумачення, використання яких безпосередньо не пов'язане із застосуванням відповідних способів тлумачення (йдеться, передусім, про доктринальні джерела права, а також про досвід зарубіжних судових інстанцій).

Використання необхідних додаткових засобів тлумачення є абсолютно необхідним за певних умов, коли у них виникає потреба. Наприклад, історичне тлумачення не є настільки ж поширеним у юридичній практиці, як інші різновиди тлумачення, а потреба у ньому виникає лише тоді, коли є сумніви стосовно наміру законодавця, закладеного

у відповідну норму. Однак, як тільки підстава такого гатунку з'являється, історичне тлумачення (використання якого за звичайних умов є надлишковим) переходить у розряд *необхідного* способу тлумачення та з необхідністю вимагає певних засобів. А факультативні засоби тлумачення за жодних умов не є необхідними для застосування.

Зрештою, головна відмінність між необхідними основними та необхідними додатковими засобами, з одного боку, та факультативними засобами, з іншого, на нашу думку, полягає у тому, що *перші можуть слугувати основою для вирішення юридичної справи, тоді якостанні – ні*. Більше того, вважаємо неприйнятним ситуації, за яких факультативні засоби тлумачення набувають невластивої їм значимості.

Так, М. Мочульська дійшла у своєму дисертаційному дослідженні висновку про те, що «як конкретне поняття правова доктрина у континентальній правовій системі – це традиційне та фактичне джерело права, система наукових теорій, поглядів, концепцій, які одержали загальне визнання наукової юридичної спільноти, визнані обов'язковими юридичною практикою шляхом санкціонування судовою владою та здійснюють вплив на правотворчі, правотлумачні та правозастосовні процеси» [12, 4-5].

Мотиви, які спонукали авторку визнати за правовою доктриною статус фактичного джерела права, зрозуміти не важко. Суддям властиво звертатися до допоміжних джерел при тлумаченні двозначних положень джерел права, і, мовляв, настав час подивитися «правді у вічі». Однак треба розмежовувати у таких ситуаціях, щонайменше, два випадки. Перший виявляє себе тоді, коли суддя звертається до такого джерела *постфактум* задля обґрунтування рішення, до якого він дійшов з використанням всіх необхідних засобів і способів тлумачення. У цьому разі доктрина не впливає на винесення рішення, а лише на його оформлення, суть же рішення лишається незмінною. Другий випадок має місце тоді, коли суддя звертається до допоміжного засобу тлумачення задля полегшення своєї роботи з прийняття рішення, при цьому не використовуючи повною мірою необхідні основні та додаткові засоби тлумачення. І такий стан справ навряд чи можна вважати задовільним.

У правовій державі, де діють водночас принципи верховенства права та законності, громадяни повинні могли, передусім, передбачати наслідки своєї та чужої поведінки [13]. Ще визначний дореволюційний правник І. Покровський проникливо виразив суть цієї проблеми: «Одна з перших і найбільш істотних вимог, які пред'являються до права ... людською особистістю, є вимога визначеності правових норм. Якщо кожна окрема людина повинна підкорятися праву, якщо вона повинна пристосовувати свою поведінку до його вимог, то очевидно, що першою умовою впорядкованого суспільного життя є визначеність цих вимог. Будь-яка неясність в цьому відношенні суперечить самому поняттю правопорядку і ставить людину в досить скрутне становище: невідомо, що виконувати і до чого пристосовуватися» [14, 64]. Після серії міркувань з цього приводу правник дійшов висновку, що «право на визначеність правових норм є одним з найбільш невід'ємних прав людської особистості, яке тільки собі можна уявити, а без нього, по суті, взагалі ні про яке «право» не може бути мови» [14, 64-65].

Техніка тлумачення нормативно-правових договорів відрізняється від техніки тлумачення інших джерел права. Ці відмінності, насамперед, виявляють себе на рівні *основних необхідних засобів* тлумачення.

Так, текст нормативно-правового договору, як, загалом, і текст будь-якого іншого джерела права, є способом формування юридичних норм. Відомо, що нормативно-правовий договір не є результатом волевиявленням однієї особи (як-от укази глави

держави) або ж колективного органу (як-от закони парламенту). *Формування положень нормативно-правового договору відбувається на засадах співавторства двома чи більше формально-рівними (чи такими, які зберігають за собою достатній рівень автономії) сторонами.*

І хоча співавторство є формою складання текстів не тільки нормативно-правових договорів, але й інших джерел права (наприклад, вже згадуваних законівпарламенту), але, як видається, форми такого співавторства для різних джерел права є відмінними. Так, воля законодавця в умовах соціально неоднорідного демократичного суспільства вже не може розумітися як воля єдина та несуперечлива. А це, своєю чергою, ставить під сумнів можливість застосування суб'єктивної теорії тлумачення (встановлення змісту правових положень через аналіз закладених у них намірів нормотворця). Протилежне спостерігаємо при формуванні нормативно-правового договору, волі сторін якого мають бути узгодженими.

Відомий французький теоретик права М. Тропер вказує на такі причини, які виключають можливість застосування суб'єктивної теорії тлумачення до законів: «розглядаючи спроби звести значення до замислу законодавця, тобто до певного ментального стану, слід передусім нагадати про численні тексти, для яких подібного задуму не існує. Найбільш вражаючий приклад – текст, прийнятий колегіальним органом. Автором тексту є увесь уповноважений орган, а не тільки суб'єкти, котрі проголосували за нього; однак колегіальний уповноважений орган не може мати замислу, адже не є психічним суб'єктом» [15, 137].

Дійсно, нормативно-правовий акт, що створюється колегіальним органом, є результатом співавторства, адже до складання проекту його тексту і його ухвалення, як правило, залучені різні особи. Однак з того часу, як цей акт вступає в дію, значимість намірів окремих осіб, причетних до його складання, істотно зменшується та набуває, радше, допоміжного значення.

Д. Михайлович наводить цікаві міркування стосовно проблеми співавторства текстів нормативно-правових актів, котрі приймаються колегіальним органом. Дослідник вказує на декілька обставин, що зумовлюють означену проблему: по-перше, є суб'єкти законодавчої ініціативи, які можуть запропонувати свій власний законопроект або поставити питання про необхідність його розробки; по-друге, є відповідний комітет парламенту або комплексна комісія, яка займається розробкою й узгодженням законопроекту; по-третє, є депутатський корпус, який може вносити поправки у розглянутий законопроект і своїм голосуванням висловлювати до нього ставлення; нарешті, є глава держави, який підписує закон або повертає його зі своїми вмотивованими пропозиціями до парламенту для повторного розгляду. «Хто ж, – слушно запитує Д. Михайлович, – є автором такого закону і чию волю необхідно розкривати при його тлумаченні?» [16, 53-54].

Тому навряд чи можна погодитись з Б. Ебзеєвим у тому, що «в основу існуючих концепцій тлумачення права покладено юридичний догмат волі, який, незважаючи на всю свою умовність і в силу цього спірність, благополучно подолав усі перипетії соціального розвитку та залишається наріжним каменем вітчизняної правової доктрини» [17, 6].

Уявлення про те, що у складних випадках тлумачення нормативно-правових актів суд може звертатися до волі укладачів (а відтак, і до таких допоміжних матеріалів як протоколи чи стенограми засідань), ґрунтується на хибному зведенні колегіального

органу до колективу осіб, які входять до його складу (ця помилка добре знайома у цивілістиці, в якій свого часу рішуче відкинули зведення юридичної особи як до трудового колективу, так і до директора. Закон ухвалюють не депутати, а парламент, який є законодавцем. Відтак, саме його намір і повинен бути врахований, а не намір окремих депутатів, які входять до складу парламенту.

Отже, інтерпретатор повинен, радше, приписати нормативно-правовому акту намір, який би мав мати законодавець, якби він створював і ухвалював такий акт одноособово.

Інша річ — тлумачення нормативно-правового договору. *Наміри його сторін не тільки можуть керувати герменевтичним процесом, але й повинні його спрямовувати від початку і до кінця (якщо це не суперечить природі такого договору).* Цей висновок впливає з того положення, що зміст нормативно-правового договору, на протигагу нормативно-правовому акту, формується волею щонайменше двох суб'єктів.

Крім того, мета нормативно-правового акта полягає зовсім не у тому, щоби виконати наміри його авторів, а, скоріш, у тому, щоби якомога ефективніше врегулювати суспільні відносини. Тому тлумачення суду повинно орієнтуватися на найкращий смисл (сенс), який може бути приписаний відповідному нормативно-правовому припису, що підлягає застосуванню. Натомість, особливість техніки тлумачення нормативно-правих договорів виявляється, зокрема, у тому, що суддя, застосовуючи відповідні приписи цього джерела права, тлумачачи їх, має встановити наміри його сторін.

Особливості техніки тлумачення нормативно-правового договору також виявляються на рівні інших необхідних основних засобів тлумачення, а саме документів, з якими змістовно пов'язаний нормативно-правовий припис, що тлумачиться. Це можуть бути: додатки до нормативного договору; домовленості між сторонами, які передують і йдуть слідом за укладеним договором; будь-які правочини стосовно тлумачення окремих термінів договору; норми, якими сторони керуються у відносинах між собою.

Слід також враховувати вплив системних зв'язків нормативно-правових приписів на відбір основних засобів їх тлумачення. Справа у тому, що такі системні зв'язки тісно пов'язані з видом джерела права, в якому містяться відповідні приписи. Так, системі нормативно-правових актів властива чітка ієрархічна структура, зумовлена місцем правотворчих органів в апараті держави. Тому приписам нормативно-правових актів, як правило, властиві усі види системних зв'язків (ієрархічні, генетичні, координаційні, функціональні).

Нормативно-правові договори не утворюють самостійної системи, схожої на систему законів та інших нормативно-правових актів, а тому вони можуть мати навіть відносно ізольований у системному відношенні характер, що у кожному конкретному випадку позначається на номенклатурі основних необхідних засобів тлумачення приписів відповідного договору.

До *необхідних додаткових засобів* тлумачення нормативно-правових договорів слід віднести ті, використання яких є необхідним за певних умов. Так, у випадку незрозумілості окремих положень нормативно-правового договору може виникнути потреба в аналізі підготовчих матеріалів (проектів договору, протоколів і стенограм його обговорення, протоколів розбіжностей, первинних і сучасних значень вжитих у договорі термінів), попередніх домовленостей між сторонами, які втратили чинність (що створюватиме «фон» для розуміння змісту нових домовленостей). В якості

основних додаткових засобів тлумачення можуть виступати також екстранормативні обставини прийняття та застосування нормативно-правового договору. У правових системах, які визнають дію судового прецеденту, основними додатковими засобами тлумачення приписів нормативно-правового договору є також судова практика (передусім, правоінтерпретаційна).

Факультативними засобами тлумачення нормативно-правового договору є доктринальні джерела: наукові статті, коментарі до законодавства чи інших джерел права, висновки наукових експертиз, тлумачні словники часу ухвалення та часу застосування правоположень, різноманітна довідкова інформація, зарубіжне та міжнародне законодавство, досвід зарубіжних національних та міжнародних, а подекуди й вітчизняних судових інстанцій.

Висновки. З проаналізованого матеріалу випливає, що засоби тлумачення нормативно-правових актів і нормативно-правових договорів лише частково перетинаються, що зумовлено деякими рисами, спільними для зазначених джерел права. Низка засобів, які використовуються при тлумаченні нормативно-правових актів, не використовуються при тлумаченні нормативно-правових договорів і навпаки. Йдеться, насамперед, про ті засоби, що віддзеркалюють особливості фіксації закладеної у відповідні тексти волі законодавця та сторін договору.

Відмінності техніки тлумачення нормативно-правових актів і нормативно-правових договорів не вичерпуються інструментальним рівнем інтерпретаційної техніки. Відмінності такого гатунку повинні бути притаманними й елементам інтерпретаційної технології: методам, способам і прийомам тлумачення. Однак виявлення цих відмінностей потребує окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. — 2-е изд., пересмотр. — М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. — 496 с.
2. Смирнов А. В. Толкование норм права : учеб.-практ. пособие / А. В. Смирнов, А. Г. Манукян. — М. : Проспект, 2008. — 144 с.
3. Гадамер Х.Г. О круге понимания. Неспособность к разговору / Х. Г. Гадамер // в Гадамер Х.Г. Актуальность прекрасного. — М.: Искусство, 1991. — С. 72 — 91.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.1999 року № 11-рп/99. Справа № 1-33/99 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 4. — С. 114.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними зверненнями Центральної спілки споживчих товариств України та державного підприємства Міністерства оборони України «Управління військової торгівлі Прикарпатського військового округу» щодо офіційного тлумачення положення пункту 1 частини третьої статті 1 Закону України «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності» (справа про патентування підприємницької діяльності) від 21.12.2000 року № 16-рп/2000. Справа № 1-20/2000 // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 6. — С. 22—26.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) розпоряджень Президента України про призначення перших заступників, заступників голів обласних, Київської міської державних адміністрацій, виданих протягом липня-грудня 1996 року, січня 1997 року (справа щодо призначення заступників голів місцевих державних адміністрацій) від 24.12.1997 року № 8-зп. Справа № 3/690-97 // Офіційний

вісник України. — 1998. — № 1. — С. 165.

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції щодо офіційного тлумачення положення пункту 1 частини першої статті 131 Конституції України стосовно внесення Вищою радою юстиції подань про призначення суддів на посади (справа про призначення суддів) від 16.10.2001 року № 14-рп/2001. Справа № 1-8/2001 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 43. — С. 159.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України “Про статус суддів” (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 01.12.2004 року № 19-рп/2004, справа № 1-1/2004 // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 6. — С. 16—22.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними зверненнями Центральної спілки споживчих товариств України та державного підприємства Міністерства оборони України «Управління військової торгівлі Прикарпатського військового округу» щодо офіційного тлумачення положення пункту 1 частини третьої статті 1 Закону України «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності» (справа про патентування підприємницької діяльності) від 21.12.2000 року № 16-рп/2000, справа № 1-20/2000 // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 6. — С. 22—26.

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 139 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) указів Президії Верховної Ради України “Про тимчасове припинення діяльності Компартії України” і «Про заборону діяльності Компартії України» (справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 року) від 27.12.2001 р. N 20-рп/2001, справа № 1-2/2001 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 1. — стор. 148.

11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції щодо офіційного тлумачення положення пункту 1 частини першої статті 131 Конституції України стосовно внесення Вищою радою юстиції подань про призначення суддів на посади (справа про призначення суддів) від 16.10.2001 року № 14-рп/2001, справа № 1-8/2001 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 43. — С. 159.

12. Мочульська М.Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі : автореф. ... дис. канд. юрид. наук / М.Є. Мочульська. — Львів, 2013. — 20 с.

13. Рабінович П. Проблема джерел права як предмет давніх дискусій / П. Рабінович // Право України. — 2005. — № 6. — С. 132 — 133.

14. Покровській І. А. Основные проблемы гражданского права / І. А. Покровській. — Петроград: Издание Юридического книжного склада «Право», 1917. — 328 с.

15. Тропер М. Реалистическая теория толкования / М. Тропер // Сравнительное Конституционное Обозрение. — 2006. — № 1(54). — С. 136 — 143.

16. Михайлович Д. М. Официальное толкование закона : дис. ... канд. юрид. наук / Д.М. Михайлович. — Харьков, 2003. — 203 с.

17. Эбзеев Б. С. Толкование Конституции Конституционным Судом Российской Федерации: теоретические и практические проблемы / Б. С. Эбзеев // Государство и право. — 1998. — №5. — С. 5 — 12.